

Działalność organizacji pozarządowych na rzecz rozwiązywania aktualnych problemów społecznych – pandemia COVID-19

Agnieszka Murawska

 0000-0003-3745-2548

Uniwersytet Łódzki,
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny,
Katedra Socjologii Wsi i Miasta,
ul. Rewolucji 1905 r. 37/39, 90-214 Łódź

Abstrakt

Pandemia COVID-19 wpłynęła na funkcjonowanie działalności prawie wszystkich organizacji społecznych, gospodarczych i politycznych. Artykuł koncentruje się na przedstawieniu podjętych strategii funkcjonowania organizacji pozarządowych w tym szczególnym czasie, biorąc pod uwagę specyfikę działania trzeciego sektora i szczególne potrzeby jego beneficjentów. Atutem trzeciego sektora jest wysoki poziom zaangażowania jego członków i możliwość szybkiego dostosowania ich działań do zaistniałej sytuacji. Słabością jest brak stabilności finansowej, niski poziom wykorzystania nowych technologii w komunikacji z beneficjentami działań i otoczeniem społecznym. Pretekstem do rozważań będzie raport Stowarzyszenia Klon/Jawor dotyczący kondycji organizacji pozarządowych *Rok w pandemii 2020/2021*.

Słowa kluczowe: Organizacje pozarządowe, pandemia COVID 19, wykluczenie społeczne

NGO activities for solving actual social issues – COVID-19 pandemic

Summary

NGOs as well as the government must adapt to the processes occurring in the modern world causing changes in the nature and structure of social problems. Undoubtedly, the last great challenge to be faced in modern times was (is) the COVID-19 pandemic. It was it that exposed the problems faced by people at risk of social exclusion. People with disabilities and seniors, due to physical or housing limitations, are forced to stay in their homes all the time. During the pandemic, this experience became close to a huge group of people. In addition, the multitude of those who are digitally excluded should be highlighted. The purpose of the article will be to try to answer

the research question: Did and how did NGOs adapt their activities to the COVID-19 pandemic situation? The pretext for consideration will be the report of the Klon-Jawor Association on the condition of NGOs “A year in pandemic 2020/2021”.

Keywords: NGOs, COVID-19 pandemic, social exclusion

Wstęp

Organizacje pozarządowe oraz państwo muszą dostosowywać się do procesów zachodzących we współczesnym świecie powodujących zmiany w charakterze i strukturze problemów społecznych. Niewątpliwie ostatnim ogromnym wyzwaniem, z jakim współcześnie należało się zmierzyć, była (jest)¹ pandemia COVID-19. To ona wyeksponowała problemy, z jakimi mierzą się osoby zagrożone wykluczeniem społecznym. Osoby niepełnosprawne i seniorzy, ze względu na ograniczenia fizyczne czy też lokalowe, zmuszeni są do ciągłego przebywania w swoich mieszkaniach. Podczas pandemii doświadczenie to stało się bliskie ogromnej grupie osób. Dodatkowo należy podkreślić rzeszę tych z nich, które są wykluczone cyfrowo, a nawet społeczno-cyfrowo.

Celem artykułu jest próba odpowiedzenia na pytanie badawcze: Czy i w jaki sposób organizacje pozarządowe dostosowały swoje działania do sytuacji pandemii COVID-19? Pretekstem do rozważań będzie raport Stowarzyszenia Klon/Jawor dotyczący kondycji organizacji pozarządowych *Rok w pandemii 2020/2021*.

Geneza powstania organizacji pozarządowych

Aktywność obywatelska w jej społecznym obszarze może przybierać dwojaką formę. Pierwsza z nich dotyczy dobrowolnej, często spontanicznej i krótkotrwałej (ale nie zawsze) działalności na rzecz rozwiązywania problemów lokalnej społeczności. Druga przybiera kształt formalny, w tym przypadku osoby zrzeszają się w odpowiednie organizacje, między innymi fundacje czy stowarzyszenia [Murawska 2020]. W literaturze przedmiotu ta forma aktywności społecznej nazywana jest wieloma, często zbliżonymi pojęciami, takimi jak: organizacja społeczna, organizacja dobrowolna, organizacja non-profit, organizacja obywatelska czy też organizacja pozarządowa. Często stosuje się je także zamiennie z takimi określeniami jak: „trzeci

1 Stan epidemii został zniesiony w Polsce dopiero 16 maja 2022 r. Nadal obowiązywał jednak stan zagrożenia epidemicznego. Niniejszy artykuł pisany był przed podaną datą.

sektor”, „sektor pozarządowy”, „sektor niedochodowy (non-profit)”, „sektor niezależny”, „sektor wolontarystyczny”. Najbardziej popularnym określeniem wydaje się określenie NGO (lub liczba mnoga NGOs), czyli Non-Governmental Organization [Lasocik 1994; Woźniak 2002; Gliński i in. 2002; Bogacz-Wojtanowska 2006].

Podstawowymi wspólnymi elementami konceptualizacyjnymi tych pojęć są tu przede wszystkim niezależność od instytucji państwowych oraz dobrowolność uczestnictwa w strukturze organizacyjnej. Dodatkowo autorzy notują także takie cechy jak: samorządność, trwałość i nienastawienie na zysk. Przyjęcie takich atrybutywnych elementów aktywności społecznej ma przede wszystkim zwracać uwagę na odmiennosć działań tej formy organizacyjnej w stosunku do instytucji państwowych, jak też jednostek komercyjno-biznesowych. Nie może to być działalność narzucona ani zewnętrze sterowana.

Na potrzeby niniejszego artykułu posługuję się pojęciem organizacji pozarządowej i przyjmuję jej definicję ujętą w badaniach międzynarodowych „The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project”. Należy podkreślić, iż termin ten jest także stosowany w orzecznictwie polskim – między innymi w Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. 2003 nr 96, poz. 873) i Ustawie z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz. U. 1989 nr 20, poz. 104), będącymi podstawowymi dokumentami prawnymi określającymi działalność organizacji pozarządowych w naszym kraju². Termin ten uznany jest za neutralny i niebudzący negatywnych skojarzeń, jak np. stosowane w okresie PRL-u określenie „organizacja społeczna”³. Organizacje pozarządowe to zatem: „trwała forma organizacyjna, strukturalna niezależność od władz publicznych, działalność nienastawiona na zysk (ewentualne nadwyżki przychodów nad wydatkami mogą być wykorzystane tylko na działalność statusową), dobrowolność (dobrowolne członkostwo i praca społeczna)” [Leś i Nałęcz 2002: 14].

Od lat 80. XX wieku problematyka organizacji pozarządowych staje się coraz bardziej znaczącym tematem wielu tekstów naukowych w naszym kraju. Szczególnego znaczenia nabiera dyskusja badaczy społeczeństwa obywatelskiego dotycząca genezy i funkcji, jakie organizacje te pełnią. Niezaspokajanie potrzeb obywateli w takim stopniu, w jakim społeczeństwo tego oczekuje, jest uznawane za główną przyczynę powstania organizacji pozarządowych – to „deficyt działań państwa w połączeniu z ujawnianą samozaradnością obywateli na bazie prawa do organizowania i dążenia do odnoszenia odpowiedzialności przez jednostki zaowocowało rozwojem organizacji pozarządowych. Pojawiły się tam, gdzie zawodziło państwo i rynek” [Grela 2011: 104].

- 2 Organizacje pozarządowe posiadają osobowość prawną i są tworzone na podstawie przepisów prawa. Podstawowe instytucje trzeciego sektora w Polsce to: stowarzyszenia, fundacje, prywatne instytucje dostarczające dobra i usługi kulturalne na zasadach non-profit, kościoły i związki wyznaniowe.
- 3 Termin „organizacja społeczna” obarczony jest konotacjami historycznymi, budzącymi u wielu ludzi skojarzenia z poprzednim systemem i bezsensownymi działaniami w ramach ówczesnego kanonu pracy społecznej [Woźniak 2002: 99].

Zgodnie z teorią ograniczenia kategorycznego Jamesa Douglasa państwo podlega określonym ograniczeniom, z którymi właśnie organizacja pozarządowa jest w stanie się uporać. Do głównych przyczyn takiego stanu rzeczy zalicza się:

- niezadowalający poziom usług społecznych,
- nierówność w dostępie do usług społecznych,
- instytucjonalną niewydolność państwa,
- fakt, że państwo nie jest w stanie dostosować usług do specyficznych potrzeb i zróżnicowanych preferencji obywateli,
- zanik odpowiedzialności państwa wobec obywateli [Huczek 2011: 32].

Dodatkowo „pracownicy administracji publicznej z powodu pozostawiania w ramach urzędniczego stosunku pracy wykonują ją odtwórczo, nie angażując się osobiście w realizowane działania” [Kledzik 2013: 109]. Zupełnie inną postawę przedstawiają pracownicy trzeciego sektora, o czym świadczyć ma niedochodowy cel istnienia organizacji pozarządowych oraz wspólna misja łącząca ich członków.

„Dobrym podłożem” do rozwoju społecznej aktywności jest zwiększenie swobody i wolności samoorganizowania się. Dlatego też istnieje pogląd, iż to właśnie dobrze funkcjonujące państwo stwarza możliwość tworzenia różnorodnych form w obszarze tego pola aktywności obywatelskiej.

Amerykanie nieustannie się stowarzyszą. Mają nie tylko towarzystwa handlowe i przemysłowe, do których należą wszyscy, ale również mnóstwo innych: istnieją stowarzyszenia religijne i moralne, stowarzyszenia o poważnym i blahym charakterze, stowarzyszenia zajmujące się ogólnymi i bardzo szczegółowymi sprawami, stowarzyszenia wielkie i małe. [...] Wszędzie tam, gdzie na czele jakiegoś przedsięwzięcia ujrzyć we Francji rząd, a w Anglii wielkiego pana, w Stanach Zjednoczonych spodziewajcie się ujrzeć stowarzyszenie [Tocqueville 1996: 116–117].

Dogodne warunki na płaszczyźnie społeczno-politycznej w tym zakresie miały miejsce w Polsce w latach 90. Zmniejszenie liczby i zakresu regulacji prawnych w różnych obszarach funkcjonowania państwa, ograniczenie funkcji socjalnej i demontaż państwa opiekuńczego wbrew początkowym oczekiwaniom nie przyczyniły się jednak do zwiększonego zaangażowania obywateli [Grela 2011]. Nadzieje pokładane w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego poprzez powstanie i rozwój ruchu społecznego „Solidarność” nie uzyskały potwierdzenia w rzeczywistości. Można przyjąć, iż w naszym kraju organizacje pozarządowe częściej powstają jako odpowiedź na potrzeby społeczeństwa, z którymi państwo sobie nie radzi, niż wykorzystanie demokratycznych narzędzi w czasie dobrobytu i stabilności.

W celu ukazania funkcji, jakie spełnia organizacja pozarządowa, warto powołać się na wnioski Ewy Leś przedstawione w książce *Od filantropii do pomocniczości. Studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych*. Autorka analizuje rozwój i działalność organizacji społecznych we Francji, Niemczech, Polsce, Wielkiej Brytanii oraz Stanach Zjednoczonych w okresie od średniowiecza do końca 20. stulecia. Pisz – „bezdyskusyjne jest [...], że we wszystkich epokach historycznych organizacje społeczne należały do najdonioślejszych instytucji zabezpieczenia społecznego, służących umacnianiu społecznego ładu przez pobudzanie solidarności

obywatelskiej” [Leś 2000: 219]. Posługując się natomiast za Małgorzatą Załuską opisem funkcji, jakie spełniają, można wyodrębnić: funkcje związane z zaspokajaniem potrzeb, zainteresowań i aspiracji osób stowarzyszonych (funkcja afiliacyjna, ekspresyjna, pomocowa) oraz funkcje związane z realizacją potrzeb szerszej społeczności [zob. szerzej Świątek 2015] (integracyjna, opiekuńczo-wychowawcza, normalizacyjna, grupy nacisku, uspołecznienia państwa) [Załuska 1998: 35–43]. Rola organizacji pozarządowych jest doceniana ze względu na ich społeczny, jak też ekonomiczny wymiar. Bez wątpienia ich istnienie wzmacnia rozwój społeczeństwa obywatelskiego i przyczynia się do rozwiązywania wielu kwestii społecznych.

Pandemia i jej wpływ na ograniczenia Polaków – wykluczenie społeczno-cyfrowe

Rok 2020 przejdzie do annałów jako rok pandemii, rok jednoznacznie i jednomyślnie kojarzony z falą zachorowań na COVID-19. Pandemia to bez wątpienia sytuacja niespodziewana i budząca wiele zmian społecznych i kulturowych. Nowe restrykcje odcisnęły piętno na życiu codziennym niemal wszystkich Polaków, znacząco ograniczając ich możliwości udziału w kulturze czy aktywnościach społecznych, a także zmieniając sposób spędzania czasu wolnego i gospodarowania domowym budżetem. Szukając odpowiedniego wyrażenia na oddanie wpływu pandemii na życie społeczne, należy rozważyć określenia takie jak: trauma czy sytuacja graniczna.

Trauma oznacza w naukach medycznych „szybkie, gwałtowne i nagle zmiany, obejmujące równocześnie różne dziedziny życia społecznego, dotyczące tych rozległych wymiarów kulturowych głęboko i radykalnie w sposób niespodziewany, zaskakujący i szokujący” [Tułowiecki 2003: 487]. Postrzeganie traumy wiąże się z zagadnieniem kryzysu, a czasem nawet postrzegane jest jako „rodzaj kryzysu”. Trauma sytuacyjna, w odróżnieniu od traumy rozwojowej związanej z fazami rozwojowymi, powstaje wskutek nieprzewidzianych okoliczności, którym jednostka nie jest w stanie sprostać. Przykładami zmian tego rodzaju są rewolucje, przewroty, przełomy ustrojowe lub gospodarcze, akty terrorystyczne.

Termin trauma w zakresie pojęciowym nauk społecznych pojawił się przede wszystkim dzięki pracy Sztompki *Trauma wielkiej zmiany*. Oznacza on

szczególny rodzaj patologii podmiotowości społecznej (czyli tego, co w teorii społecznej stawa się jest rozumiane jako kompleksowa, syntetyczna własność zbiorowości ludzkiej, umożliwiająca tworząc autotransformację). Do takiego stanu patologicznego dochodzi w specyficznych warunkach strukturalnych i kulturowych („sprzyjającym kontekście”), pod wpływem specyficznych wcześniejszych zmian społecznych („traumatogennych zdarzeń”), interpretowanych w świetle istniejących zasobów kulturowych jako traumatyczne [Sztompka 2000: 20].

Analizując okres pandemii zgodnie z wytycznymi definicyjnymi traumy Sztompki, należy podkreślić, po pierwsze, nagłość i szybkość zmiany w obszarze życia społecznego. Przez lockdown obywatele zostali wyłączeni z dotychczasowego codziennego życia. Po drugie, radykalność – wszechstronność tej zmiany objawiła się jej wpływem na życie zawodowe, kulturowe, polityczne wszystkich mieszkańców. Pojawiła się zdalna nauka, zdalna praca, a nawet teleporada jako zdalna pomoc lekarza. Po trzecie, zmiana sposobu życia została przez pandemię COVID-19 narzucona. I po czwarte, „[trauma – przyp. aut.] trafia na określony stan umysłu – jawi nam się jako coś nieoczekiwanego, nieprzewidzianego, zaskakującego, szokującego, odrażającego” [tamże].

Sytuacja lockdownu i/lub kwarantanny spowodowała zamknięcie w domach nowych grup społecznych. Kwestia ta nie dotyczyła już tylko schorowanych osób niepełnosprawnych czy seniorów, ale ogromnej rzeszy osób w różnym wieku, z różnym poziomem wykształcenia i miejscem zamieszkania. Wykluczenie cyfrowe pod wpływem pandemii stało się najpoważniejszym rodzajem wykluczenia społecznego⁴, często przenikającym wszelkie wymiary wykluczenia, dotyczącym znaczny odsetek obywateli. Wykluczenie cyfrowe przyjmuje zatem nazwę wykluczenia społeczno-cyfrowego. Jak podaje literatura przedmiotu: „Brak dostępu do nowych technologii lub nieumiejętność korzystania z nich oznaczają nierówny dostęp do usług publicznych, życia społecznego, edukacji czy rozrywki” [Bartol i in. 2021: 3]. Należy zatem pamiętać o dwóch przyczynach tego zjawiska: braku odpowiedniego sprzętu (zarówno komputera, jak też silnego łącza), ale także nieposiadaniu wystarczających umiejętności cyfrowych. Kwestie te będą zatem powiązane w pewnym stopniu z problemami materialnymi, co nie wyjaśnia jednak wszystkich przypadków.

Zgodnie z danymi GUS z 2019 r. aż 15,5% badanych nigdy nie korzystało z Internetu. Największą kohortą pod względem tej zmiennej są osoby powyżej 55 lat (aż 53,3% w przedziale wieku 65–74 lat oraz 28,8% w przedziale 55–64 lat) [GUS 2019]. Poziom posiadanych ogólnych umiejętności cyfrowych, umiejętności informacyjnych, umiejętności komunikacyjnych, cyfrowych umiejętności rozwiązywania problemów jest zróżnicowany pod względem wieku. W najstarszej grupie wiekowej (65–74 lat) odsetek osób posiadających te umiejętności jest najmniejszy, gdy w najmłodszych grupach wiekowych – 16–24 i 25–34 lat – największy.

W przypadku ogólnych umiejętności cyfrowych, w populacji osób w wieku 16–74 lat korzystających z Internetu największą grupę stanowiły osoby, które posiadały niski poziom takich umiejętności (31,5%). Osoby posiadające podstawowe ogólne umiejętności cyfrowe oraz osoby z ponadpodstawowym ich poziomem stanowiły mniejszą część tej populacji (odpowiednio

4 Jak twierdzi Ryszard Szarfenberg, należy także przy badaniach wykluczenia społecznego zwrócić uwagę na bogactwo pojęciowo-teoretyczne. „Przegląd kilkunastu różnych definicji marginalności i wykluczenia społecznego daje podstawę do wyróżnienia czterech ogólniejszych koncepcji, czym w istocie ono jest: 1) Problem z uczestnictwem/partycypacją w życiu społecznym lub zbiorowym. 2) Problem z prawami społecznymi i socjalnymi (odmowa, niekorzystanie, problemy z realizacją). 3) Problem z dostępem (ograniczony, utrudniony) do zasobów, dóbr publicznych, instytucji i systemów społecznych. 4) Relatywna i wielowymiarowa deprywacja” [Szarfenberg 2010: 125].

24,1% i 26,1%). Udział osób charakteryzujących się co najmniej podstawowym poziomem ogólnych umiejętności cyfrowych wyniósł 50,3%. Poziom ogólnych umiejętności cyfrowych jest nieznacznie zróżnicowany w podziale na płeć – w przypadku osób charakteryzujących się ich podstawowym i ponadpodstawowym poziomem nieco wyższe odsetki odnotowano wśród mężczyzn niż kobiet, a w przypadku osób o niskich umiejętnościach występowała odwrotna zależność [GUS 2020: 156].

Zgodnie z badaniami Orange Polska grupami społecznymi najbardziej narażonymi na wykluczenie społeczno-cyfrowe są: osoby o niskim poziomie wykształcenia, osoby o najniższym poziomie dochodów, osoby starsze, mieszkańcy obszarów peryferyjnych/wiejskich, osoby z niepełnosprawnością, osoby w kryzysie bezdomności, rodziny niepełne/wielodzietne. W 2021 r. dostępu do Internetu w domu wciąż nie miało niemal 20% Polaków [Bartol i in. 2021].

Nałożone na siebie problemy zdrowotne, kwestie kwarantanny, lockdownu, często także utraty pracy, wzmocnione wykluczeniem cyfrowym spowodowały zatem wykresponowanie problemów społecznych, dotąd lekceważonych i traktowanych za marginalne. Dotyczy to zagadnień takich jak: izolacja, niepewność, osamotnienie, obawa o przyszłość, problemy psychiczne, depresje. Wszystkie one stały się wyzwaniem zarówno polityki społecznej państwa, jak też organizacji pozarządowych.

Strategie działania organizacji pozarządowych w pandemii

Pretekstem do rozważań dotyczących sytuacji organizacji pozarządowych w pandemii jest raport Stowarzyszenia Klon/Jawor *Rok w pandemii 2020/2021* [Charycka i Gumkowska 2021a]. Badanie składało się z ankiety online (dostępnej w dniach 1 grudnia 2020 r. – 17 stycznia 2021 r.) oraz indywidualnych wywiadów pogłębionych (realizowanych w styczniu i lutym 2021 r.). Kwestionariusz wypełniło 850 organizacji. W wywiadzie pogłębionym wzięło udział 14 przedstawicieli organizacji, które wcześniej uczestniczyły w badaniu ilościowym. Podstawowe pytanie badawcze brzmi: Czy i w jaki sposób organizacje pozarządowe dostosowały swoje działania do sytuacji pandemii COVID-19? Zgodnie z przyjętą przez badaczy Klon-Jawor terminologią można wyodrębnić trzy typy strategii działań organizacji pozarządowych: organizacje zamrożone, organizacje walczące, organizacje zmobilizowane.

W kwietniu 2020 r. organizacje zamrożonych, czyli takich, które zawiesiły swoją działalność, było aż 33% badanych [Charycka i Gumkowska 2020]. Sytuacja uległa nieznacznej poprawie i już na końcu roku odsetek ten zmniejszył się do 11%. Nie mniej niż 30% organizacji nadal deklarowało, iż większość ich działań jest zawieszona.

Skupiając się na zrozumieniu sytuacji organizacji zamrożonych, należy zwrócić uwagę, iż sytuacja organizacji pozarządowych w pandemii jest zbliżona do wielu

przedsiębiorstw borykających się z ograniczeniem realizacji swoich działań i zarządzaniem przedsiębiorstwem w sytuacji kryzysowej. Aż 65% organizacji na początku 2021 r. oceniło, że pandemia pogorszyła ich sytuację. Nic zatem dziwnego, że problemy, jakie wymieniały, to między innymi trudności związane z:

- zapewnieniem ciągłości usług świadczonych na rzecz swoich beneficjentów,
- terminową realizacją zobowiązań projektowych,
- wypłatą wynagrodzeń osobom na umowach o pracę oraz na innych umowach,
- pozyskiwaniem funduszy poprzez prowadzenie działalności gospodarczej,
- poszukiwaniem zewnętrznych źródeł finansowania.

Problemy finansowe szczególnie w początkowym okresie pandemii stały się główną bolączką sektora. Wynikały one przede wszystkim z zamrożenia nowych projektów grantowych. Zmniejszeniu uległo także dofinansowanie od sponsorów. Firmy borykające się z własnymi problemami finansowymi i organizatorskimi często rezygnowały ze wsparcia organizacji pozarządowych, traktując te działania jako konieczne w celu zachowania własnej płynności finansowej. Dużym problemem stało się dla organizacji posiadanie tylko jednego źródła dochodów, które w sytuacji zamrożenia paraliżowało jej działanie. Istotną kwestią jest zatem zwrócenie uwagi na źródła dochodu trzeciego sektora. Zgodnie z badaniami Klon/Jawor *Kondycja organizacji pozarządowych 2018* [Charycka i Gumkowska 2019] przeciętna organizacja pozarządowa w Polsce dysponowała rocznie budżetem 28 tys. zł. Gdyby zaś spojrzeć na cały sektor pozarządowy, to okaże się, że 54% budżetu wszystkich organizacji to pieniądze publiczne (krajowe i zagraniczne), 15% pochodzi z działalności gospodarczej, a 14% z filantropii indywidualnej i instytucjonalnej. W sytuacji przesunięcia konkursów grantowych wynikających z oszczędności samorządów podczas pandemii znaczny odsetek organizacji pozarządowych został bez głównego źródła finansowania swoich działań. Aż 65% organizacji, biorących udział w badaniu, obawiało się utraty ciągłości usług świadczonych odbiorcom. Nic zatem dziwnego, że organizacje działające wyłącznie społecznie (nie posiadające płatnych pracowników i współpracowników) często zawieszały działalność.

Tabela 1. Finansowe wsparcie organizacji pozarządowych podczas pandemii

Dla małych organizacji	Dla organizacji zatrudniających pracowników
Mikropożyczka na prowadzenie działalności statutowej lub gospodarczej	Mikropożyczka dla mikroprzedsiębiorców
	Dofinansowanie wynagrodzeń pracowników
	Świadczenia na ochronę miejsc pracy
	Tarcze branżowe
	Subwencje Polskiego Funduszu Rozwoju

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Sadło 2021] oraz www.gov.pl.

Zbiór informacji dotyczących instrumentów mających przeciwdziałać skutkom pandemii sporządziła na potrzeby trzeciego sektora między innymi Fundacja trzeci.org [zob. Fundacja trzeci.org 2020] oraz portal ngo.pl. Państwowy parasol ochronny działalności gospodarczej w większości dotyczył wyłącznie tych organizacji, które zatrudniały pracowników w określonych branżach. Skupiał się na dofinansowaniu części kosztów wynagrodzeń pracowników oraz należnych od tych wynagrodzeń składek na ubezpieczenie społeczne⁵. Należy także podkreślić, iż z uwagi na konstrukcję przepisów nawet organizacje faktycznie prowadzące działalność gospodarczą w branżach, do których kierowane było wsparcie, były z niego w większości systemowo wykluczone, z powodu wymogu, aby kod PKD przedsiębiorcy z branży uprawniającej do wsparcia figurował w bazie REGON, jako tzw. działalność przeważająca⁶.

W celu doraźnego wsparcia instytucjonalnego dla organizacji i pomocy przy inicjowaniu lokalnych działań, które mają służyć walce ze skutkami epidemii Narodowy Instytut Wolności utworzył Program Wsparcia Doraźnego Organizacji Pozarządowych w Zakresie Przeciwdziałania COVID-19 [NIW b.d.]. Budżet programu wyniósł 10 mln zł. Nabór wniosków był prowadzony od 12 maja do 30 czerwca 2020 r.⁷ Program nie zaspokoił w pełni potrzeb organizacji pozarządowych. Pomimo wymienionych form rządowego wsparcia 57% organizacji przyznało, że miało w 2020 r. niższe przychody niż w roku poprzednim, co zdecydowana większość z nich wiązała z pandemią.

Elementami wsparcia trzeciego sektora podczas pandemii były także działania dotyczące sprawozdawczości organizacji pozarządowych. Pomimo korzystnego faktu przedłużenia terminu składania CIT-8 i wpłaty podatku⁸, należy zwrócić

5 Dofinansowanie przyznawano tylko w przypadku spadku przychodów z działalności statutowej w następstwie wystąpienia COVID-19 o określony w odrębnych przepisach procent (30, 40%). Występowało także dofinansowanie wynagrodzenia pracowników nieobjętych przestojem ekonomicznym albo obniżonym wymiarem czasu pracy w przypadku spadku obrotów gospodarczych w następstwie wystąpienia COVID-19 o co najmniej 15% oraz odroczenie terminu płatności lub rozłożenie na raty należności z tytułu składek ZUS.

6 W bazie REGON jako kod „przeważającej działalności” organizacje mają nadane domyślnie hasło „pozostała działalność organizacji członkowskich, gdzie indziej niesklasyfikowana”, które do wsparcia branżowego nie uprawnia, niezależnie od tego, jaką działalność gospodarczą organizacja faktycznie prowadzi [zob. szerzej Sadło 2021].

7 Dofinansowanie można było przeznaczyć w szczególności na: przygotowanie i realizację działań podejmowanych w uzupełnieniu zadań administracji publicznej w celu przeciwdziałania COVID-19 w społecznościach lokalnych; przygotowanie i realizację działań podejmowanych w zastępstwie bądź w uzupełnieniu zadań, które w całości lub części musiały zostać odwołane na skutek COVID-19; przygotowanie i realizację działań podejmowanych w celu podtrzymania funkcjonowania organizacji zagrożonego na skutek COVID-19; zakup sprzętu i materiałów niezbędnych do realizacji przedsięwzięć, o których mowa wyżej; wynajem siedziby, lokalu do realizacji działań, jeśli środki przeznaczone na ten cel zostały utracone na skutek COVID-19 [Serwis Rzeczypospolitej Polskiej gov.pl b.r.].

8 Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 27 marca 2020 r. w sprawie zaniechania poboru podatku dochodowego od niektórych dochodów (przychodów) związanych z kredytem hipotecznym udzielonym na cele mieszkaniowe (Dz. U. 2020, poz. 548).

uwagę, iż o zmianie poinformowano zbyt późno i zyskały na niej te organizacje, które odkładały obowiązek prawny do końca terminu. Umożliwiono także przedłużenie terminu na złożenie sprawozdania z wykonania zleconego zadania publicznego oraz rozliczenia udzielonej dotacji na realizację zadania publicznego [Fundacja trzeci.org 2020]. Nastąpiły także zmiany w zakresie realizacji i rozliczeń projektów finansowanych ze źródeł UE, Funduszy EOG i Norweskich oraz Funduszu Szwajcarskiego. Z jednej strony były one wsparciem dla organizacji, które przez pandemię nie mogły zrealizować zapisanych w projektach działań, z drugiej jednak blokowały także rozliczenie wniosków o płatność i przyznanie kolejnych transz.

W wyniku przepisów rządowych, które ograniczały, a także czasowo uniemożliwiały organizację spotkań masowych i kulturalnych, organizacje z branż sportu, turystyki i kultury zawiesiły wszystkie lub większość dotychczasowo prowadzonych działań. Dotyczy to największego odsetka organizacji.

Zawieszenie większości działań było także zróżnicowane przestrzennie i dotyczyło częściej organizacji działających na terenach wiejskich i w małych oraz średnich miastach oraz działających wyłącznie społecznie (nieposiadających płatnych pracowników i współpracowników).

Poza czysto ekonomicznymi i prawnymi trudnościami, z jakimi borykały się organizacje pozarządowe podczas pandemii, wielkie znaczenie odgrywa utrudniony dostęp do grup docelowych, którym udzielane jest wsparcie. Należy mieć tu na uwadze zgromadzone wnioski dotyczące osób wykluczonych cyfrowo, z którymi kontakt przez komunikatory internetowe jest niemożliwy. Specyfika wsparcia oferowana dla określonych grup wymusza także bezpośredni kontakt członków i wolontariuszy organizacji pozarządowych. Jest to główna przyczyna zawieszenia działalności według organizacji, które tego dokonały.

Ostatnim ważnym problemem funkcjonowania trzeciego sektora podczas pandemii są kwestie organizacyjne. Konieczność przeniesienia swoich działań do Internetu lub zwiększenia działań w sieci i szukania sponsorów online stała się dla wielu organizacji znacznym utrudnieniem. Zmiana trybu pracy na zdalny, konieczność szybkiego podniesienia kompetencji związanych z wykorzystaniem nowych technologii czy przeorganizowaniem pracy tak, aby możliwe było łączenie jej z opieką nad dziećmi uczącymi się z domu, była dla wielu organizacji ogromnym wyzwaniem. W pierwszych tygodniach pandemii aż 20% organizacji nie widziało możliwości działania w trybie zdalnym. Na przełomie 2020 i 2021 r. ich udział zwiększył się i aż 39% organizacji praktycznie żadnych działań nie prowadziło online.

Zmiany zachodzące w otoczeniu społeczno-politycznym implikują także pojawianie się nowych organizacji pozarządowych oraz nowych usług przez nie dostarczanych. Z tego względu oprócz organizacji zamrożonych należy zauważyć funkcjonowanie organizacji walczących i zmobilizowanych. Są to organizacje, które podjęły się działać w utrudnionych warunkach społecznych. Organizacji walczących jest najwięcej wśród tych z budżetami rocznymi 100–500 tys. zł, a organizacje zmobilizowane to najczęściej te dysponujące rocznie co najmniej 1 mln zł, z branży

pomocy społecznej i usług socjalnych. Klasyfikacja do odpowiedniej grupy ma zatem wiele wspólnego z dochodem organizacji, jej wielkością, ale także z możliwością przeniesienia swoich działań do Internetu. Wyróżniono 25% organizacji zmobilizowanych i 41% organizacji walczących.

Ze względu na występujący na rynku popyt na działania wspierające pomoc dla seniorów, osób niepełnosprawnych, osób przebywających na kwarantannie, przedstawicieli zawodów medycznych, ratowniczych organizacje pozarządowe zaczynały także coraz aktywniej działać w obszarze wsparcia tych grup. Świadczy to o podjęciu próby odpowiedzenia na wyzwanie społeczne i rozpoczęciu prowadzenia działań odpowiedzialnych społecznie w celu łagodzenia skutków pandemii. Nowe działania podjęło 39% organizacji. Obszary przedsięwzięć poszczególnych organizacji koncentrowały się na:

- działaniach pomocowych skierowanych do konkretnych grup społecznych,
- rozwiązaniach z zakresu zdrowia (w tym szczególnie zdrowia psychicznego),
- zapewnieniu ochrony i poczucia bezpieczeństwa (poprzez działania informacyjne, pomoc służbie zdrowia, dystrybucję środków higienicznych, szycie maseczek),
- dostarczeniu posiłków osobom, które nie mogły osobiście się o to zatroszczyć.

Tabela 2. Nowe działania podjęte przez organizacje podczas pandemii

Forma działania	Odsetek wskazań (w %)
Działania informacyjne, edukacyjne prowadzone online	61
Pomoc doraźna (np. zakupy, wydawanie posiłków)	25
Rozeznanie wśród odbiorców w potrzebach związanych z pandemią	24
Szycie maseczek	23
Działania na rzecz samoorganizacji, wolontariatu	23
Zakup/dystrybucja środków higienicznych, środków do dezynfekcji	22
Wsparcie finansowe, rzeczowe (np. organizacja zbiórek)	18
Telefon zaufania/ zdalne wsparcie/ poradnictwo/ terapia	17
Użyczanie sprzętu, przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu	16
Pomoc służbie zdrowia	15
Tworzenie nowych programów, aplikacji	14
Działania rzecznicze	5
Inne	6

Uwaga: Dane odnoszą się do organizacji, które w związku z pandemią podjęły nowe działania.

Źródło: [Charycka, Gumkowska 2021a].

Naturalną konsekwencją przeniesienia życia społecznego do Internetu było podjęcie przez organizacje pozarządowe w początkowym okresie pandemii działań informacyjnych i edukacyjnych. Aktywność w tym obszarze deklarowało 61% badanych NGO-sów. Najbardziej znane działania to stworzenie podręczników Fundacji Stocznia: *Chcemy zacząć żyć* [Fundacja Stocznia 2020a] oraz *Pomagaj bezpiecznie – poradnik na czas epidemii* [Fundacja Stocznia 2020b].

25% organizacji skupiało się na pomocy doraźnej, a 24% na realizacji potrzeb związanych z pandemią. Najczęstszym obszarem działań w pandemii były zatem te skoncentrowane na dystrybucji żywności, organizacji darów, także tych skierowanych dla służby zdrowia, jak na przykład akcja #PosiłekDlaLekarza.

Duże znaczenie podczas pandemii miały podjęte przez organizacje pozarządowe działania oparte na wsparciu emocjonalnym poprzez telefony zaufania, zdalne konsultacje, tworzenie grup wsparcia. Deklarowany odsetek 17% organizacji działających w tym obszarze pokazuje ważność zaspokajania tych potrzeb w obliczu sytuacji traumatycznej. Telefony zaufania prowadziły przede wszystkim lokalne organizacje, jak np. „Telefon Pogadania” – projekt realizowany przez Fundację „Otwarte Idee” z Gdańska, czy „Wyrzuć go z głowy” – projekt realizowany przez Fundację Onkologiczną Rakiety z Warszawy. Wiele działań było jednak niesformalizowanych i spontanicznych.

Nowa sytuacja wymusiła także wśród organizacji przyjęcie innej strategii działania. 38% organizacji podjęło w związku z pandemią współpracę z innymi podmiotami, a w przypadku 22% stowarzyszeń i fundacji partnerami były podmioty, z którymi nie podejmowano wcześniej współpracy. Najczęściej wspólne działania prowadzono z innymi stowarzyszeniami i fundacjami – współpracowała z nimi co czwarta organizacja (25%). Z kolei co piąta (20%) weszła w czasie pandemii we współpracę z osobami indywidualnymi. Dla 15% partnerem był lokalny samorząd.

Przykładem współpracy organizacji pozarządowych podczas pandemii była między innymi akcja szycia maseczek: #ngosySZYJAMASKI3city. Tę lokalną akcję szycia masek ochronnych dla placówek w Trójmieście wsparły:

- Fundacja 3maliny (nagrała filmy, jak krok po kroku uszyć maseczki),
- ZEROBAN i Fundacja Mewka (zajmowały się koordynowaniem szycia oraz zakupu materiałów),
- Fundacja Nielada Historia (odpowiadająca za komunikację i logistykę),
- Fundacja Kobiety Wędrownie (szyjąca maseczki i zbierająca pieniądze na materiały),
- Fundacja AID Ratunek (uruchomiła akcję zbierania pieniędzy oraz koordynowała komunikację między szpitalami) [Wilk 2020].

Dużym wsparciem dla organizacji pozarządowych były lokalne ośrodki wsparcia ekonomii społecznej. Zbierały one informacje na temat rządowego wsparcia dla organizacji pozarządowych oraz udzielały wsparcia formalno-prawnego (z zakresu prawa – w tym prawa pracy), pomocy w księgowości oraz wsparcia psychologiczno-kryzysowego. Kontakt do doradców w większości przypadków miał charakter telefoniczny lub internetowy [Centrum OPUS 2020].

Wzmocnione działania informacyjno-edukacyjne w celu wsparcia organizacji pozarządowych prowadził także portal ngo.pl. Warto podkreślić ich wsparcie wyrażone cyklem webinarów w obszarze działań promocyjnych organizacji w social mediach oraz pomocą w pozyskiwaniu sponsorów i fundraisingiem. W obliczu innych możliwości pozyskiwania funduszy strategia przeniesienia działań do Internetu, pozyskiwania funduszy online oraz pozyskiwania sponsorów poprzez kanały w social mediach stała się bowiem koniecznością wielu organizacji. Niewiele z nich przed pandemią opracowało strategię promocji i wykorzystania narzędzi informacyjnych w kontaktach z beneficjentami i sponsorami. Podjęcie tego trudu dało szansę na rozwój organizacji także w okresie popandemicznym.

Zmiany organizacyjne w trzecim sektorze najbardziej zauważalne były w zmianie trybu pracy. Według 59% organizacji zdalna praca zespołu utrudnia jednak prowadzenie działań, a tylko 28% organizacji odczuwa korzyści z nią związane. Praca w pandemii wiązała się także ze zwiększeniem poziomu stresu i większą liczbą obowiązków (odpowiednio 63 i 54% organizacji podziela ten pogląd) [Charycka i Gumkowska 2021b].

Ilustracja 1. Analiza SWOT organizacji pozarządowych w opinii jej członków
Źródło: wewnętrzne zbiory Fundacji Stocznia.

Podczas warsztatów zaaranżowanych przez Fundację Stocznia, organizowanych 9 września 2021 r. pod nazwą „Partycypacja na fali”, uczestnicy mieli szansę podzielić się refleksjami nad doświadczeniem pracy w czasach pandemii i dokonać analizy

SWOT trzeciego sektora [Partycypacja Obywatelska 2021]. Według respondentów siłą sektora są ludzie go tworzący. Są odważni, kreatywni, zaangażowani, zdolni do współpracy i wytrwali. Co ważne, w sytuacji pandemii wykazują się umiejętnością adaptacji do nowych warunków i multitaskingiem. Mają poczucie, iż wiara w ludzi i pozytywne myślenie jest ich atutem.

Trudności trzeciego sektora podczas pandemii dotyczyły przede wszystkim konieczności podjęcia pracy zdalnej z wykorzystaniem nowych technologii. Problemy techniczne i wydłużanie spotkań online zwiększały liczbę sytuacji stresogennych i znużenie uczestników. Brak komunikacji werbalnej i zmniejszenie liczby podejmowanych działań wspólnych, tak ważne dla przedstawicieli organizacji pozarządowych, przełożyły się na pogorszenie relacji w zespołach. Dodatkowo zwrócono uwagę na brak poczucia stabilności finansowej i ryzyko zmniejszenia jakości świadczonych usług usprawiedliwione okresem pandemii.

Zagrożeniem dla trzeciego sektora było przede wszystkim przedłużenie sytuacji pandemicznej. Wypalenie zawodowe członków organizacji dotyczyło wszystkich sektorów, w omawianym przypadku należy jednak podkreślić alienację w działaniach, które zazwyczaj były podejmowane po wielu żywych dyskusjach przy wsparciu wielu osób. Zwrócono także uwagę na liczbę fake newsów i szum informacyjny, a także na wykluczenie społeczno-cyfrowe dużej liczby osób.

Członkowie organizacji pozarządowych upatrują w zdobytym doświadczeniu również pewnych szans rozwoju. Nowe technologie mogą zwiększyć wykorzystanie innych form pracy, także w obszarze wewnętrznej komunikacji w zespole, i usprawnić organizację zadań. Dzięki posługiwaniu się w komunikacji nowymi mediami zwiększony zostanie udział osób młodych w działaniach organizacji, co może zaowocować nowymi, innowacyjnymi pomysłami usprawniającymi działania fundrasingowe i PRowe organizacji pozarządowych.

Podsumowanie

Konkludując, należy podkreślić determinację organizacji pozarządowych do zażegnania czy też zniwelowania zaistniałej sytuacji kryzysowej/granicznej, a czasami nawet traumatycznej. Niewątpliwym atutem tego rodzaju fundacji i stowarzyszeń jest wysoki poziom zaangażowania ich członków i możliwość szybkiego dostosowania działań do zaistniałej sytuacji.

Pomimo oczywistych pozytywnych efektów podjęcia nowych działań przez organizacje wskutek pandemii, należy zauważyć także ich negatywne następstwa. Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Ewy Kulik-Bielińskiej z Fundacji im. Stefana Batorego: „Wspaniale, że to robią, ale też wydaje mi się bardzo ważne, aby organizacje mogły nadal prowadzić te działania, które stanowią ich DNA, które są ich

misją. Nie byłoby dobrze, żeby teraz wszystkie zajęły się pomocą doraźną, szyciem maseczek, dostarczaniem posiłków służbie zdrowia, pomocą sąsiedzką” [Charycka i Gumkowska 2020: 17]. Ponieważ katalog obszarów, w których mogą działać organizacje trzeciego sektora, jest bardzo szeroki, błędem byłoby zaniedbanie tych, które będą ważne w okresie popandemicznym.

Okres pandemii uwypuklił także istniejące ograniczenia sektora, jakimi są brak stabilności finansowej organizacji oraz jego niska profesjonalizacja. Organizacje dopiero uczą się wykorzystywać nowe technologie w celu komunikacji z pomijanymi grupami odbiorców swoich działań oraz w celu pozyskiwania funduszy. Korzystanie z nowych form działań ma jednak w większości organizacji charakter epizodyczny. Po okresie wzmożonej pracy nastąpić może powrót do sprawdzonych, łatwiejszych strategii komunikacji z beneficjentami. Istnieje ryzyko powiększania nierówności między organizacjami ulokowanymi na wsi i w mieście, tymi, które powrócą do działalności sprzed pandemii, i tymi, które „przekują” czasy epidemii koronawirusa w eksplorację nowych obszarów i sposobów działań. Powrót do tzw. normalności w przypadku organizacji pozarządowych powinien zatem opierać się na wytyczeniu nowych celów, zmianach organizacyjnych oraz realizacji nowych strategii promocyjnych. Tylko dzięki temu będą w stanie sprostać kolejnym problemom społecznym.

Bibliografia

- Bartol A., Herbst J., Pierścińska A. (2021), *Wykluczenie społeczno-cyfrowe w Polsce. Stan zjawiska, trendy, rekomendacje*, Warszawa: Fundacja Stocznia.
- Bogacz-Wojtanowska E. (2006), *Zarządzanie organizacjami pozarządowymi na przykładzie stowarzyszeń krakowskich*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Centrum OPUS (2020), *Wsparcie COVID-19*, dostęp online: <https://opus.org.pl/covid> (dostęp: 15.10.2021).
- Charycka B., Gumkowska M. (2019), *Kondycja organizacji pozarządowych 2018*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon-Jawor.
- Charycka B., Gumkowska M. (2020), *Organizacje pozarządowe wobec pandemii. Raport z badań*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon-Jawor.
- Charycka B., Gumkowska M. (2021a), *Rok w pandemii. Raport z badań organizacji pozarządowych 2020/2021*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon-Jawor.
- Charycka B., Gumkowska M. (2021b), *Praca w pandemii. Raport z badań organizacji pozarządowych 2020/2021*, Warszawa: Stowarzyszenie Klon-Jawor.
- Fundacja Stocznia (2020a), *Chcemy zacząć szyc – poradnik*, dostęp online: <https://stocznia.org.pl/2020/04/27/chcemy-zaczac-szyc-poradnik/> (dostęp: 15.10.2021).
- Fundacja Stocznia (2020b), *Pomagaj bezpiecznie – poradnik na czas epidemii*, dostęp online: <https://stocznia.org.pl/2020/04/22/pomagaj-bezpiecznie-poradnik-na-czas-epidemii/> (dostęp: 15.10.2021).
- Fundacja trzeci.org (2020), *COVID-19*, dostęp online: <https://trzeci.org/covid-19/> (dostęp: 15.10.2021).

- Gliński P., Lewenstein B., Siciński A. (2002, red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Grela L.J. (2011), *Rola organizacji pozarządowych w rozwijaniu aktywności obywatelskiej*, [w:] L.K. Gilejko, B. Błaszczuk (red.), *Aktywność obywatelska na poziomie lokalnym. Formy i uwarunkowania*, Pułtusk: Wydawnictwo Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, s. 99–116.
- (GUS) Główny Urząd Statystyczny (2019), *Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w jednostkach administracji publicznej, przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych w 2019 roku*, Warszawa, dostęp online: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/wykorzystanie-technologii-informacyjno-komunikacyjnych-w-jednostkach-administracji-publicznej-przedsiębiorstwach-i-gospodarstwach-domowych-w-2020-roku,3,19.html> (dostęp: 21.10.2021).
- (GUS) Główny Urząd Statystyczny (2020), *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 roku*, Warszawa, Szczecin, dostęp online: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne/spoleczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,1,14.html> (dostęp: 21.10.2021).
- Huczek A. (2011), *Organizacje pozarządowe wspierające lokalną i regionalną przedsiębiorczość*, Państwo i Społeczeństwo, XI(2): 31–58.
- Kledzik P. (2013), *Działalność organizacji pozarządowych na rzecz realizacji celów publicznych*, Warszawa: Difin.
- Lasocik Z. (1994), *Kilka uwag o roli organizacji pozarządowych w państwie demokratycznym*, Warszawa: Fundusz Współpracy/Cooperation Fund BORDO.
- Leś E. (2000), *Od filantropii do pomocniczości. Studium porównawcze rozwoju i działalności organizacji społecznych*, Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Leś E., Nałęcz S. (2002), *Potencjał ekonomiczny i społeczny sektora non-profit w Polsce. Wybrane wyniki badań międzynarodowych sektora non-profit*, [w:] P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 13–31.
- (MRiPS) Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej (2020), *Organizacje pozarządowe w czasie pandemii. Na jakie wsparcie mogą liczyć?*, dostęp online: <https://www.gov.pl/web/rodzina/organizacje-pozarządowe-w-czasie-pandemii-na-jakie-wsparcie-moga-liczyć> (dostęp: 15.10.2021).
- Murawska A. (2020), *Aktywność obywatelska mieszkańców Łodzi i Iwanowa. Struktura i uwarunkowania*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- (NIW) Narodowy Instytut Wolności (b.d.), *Program COVID-19*, dostęp online: <https://niw.gov.pl/nasze-programy/covid-19-program/> (dostęp: 15.10.2021).
- Partycypacja Obywatelska (2021), *Podsumowanie spotkania „Partycypacja na fali”*, dostęp online: <https://partycypacjaobywatelska.pl/podsumowanie-spotkania-partycypacja-na-fali/> (dostęp: 15.10.2021).
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 27 marca 2020 r. w sprawie zaniechania poboru podatku dochodowego od niektórych dochodów (przychodów) związanych z kredytem hipotecznym udzielonym na cele mieszkaniowe (Dz. U. 2020, poz. 548).
- Sadło K. (2021), *NGO i tarcze. Na co dziś mogą liczyć organizacje pozarządowe*, dostęp online: <https://publicystyka.ngo.pl/ngo-i-tarcze-na-co-dzis-moga-liczyć-organizacje-pozarządowe> (dostęp: 15.10.2021).
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej gov.pl (b.r.), *Program Wsparcia Doraźnego Organizacji Pozarządowych w zakresie przeciwdziałania skutkom COVID-19*, dostęp online: <https://www.gov.pl/web/pozytek/program-wsparcia-doraznego-organizacji-pozarządowych-w-zakresie-przeciwdziałania-skutkom-covid-19> (dostęp: 15.10.2021).

- Staśkiewicz U. (2017), *Rola organizacji pozarządowych w Polsce w zaspokajaniu potrzeb społecznych*, *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej*, 3(23): 162–184.
- Szarfenberg R. (2010), *Marginalizacja i wykluczenie społeczne – panorama językowo-teoretyczna*, [w:] R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne – perspektywa poznawcza*, Warszawa: Elipsa, s. 115–136.
- Sztompka P. (2000), *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Świątek A. (2015), *Poziom zaangażowania mieszkańców Łodzi i Iwanowa w organizacjach pozarządowych*, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 52: 109–126.
- Tocqueville A. (1996), *O demokracji w Ameryce*, Warszawa: Znak.
- Tułowicki D. (2003), *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Piotr Sztompka, *Warszawa 2000 – recenzja*, *Studia Teologiczne*, 21: 486–491.
- Tyrakowski M. (2007), *Rola organizacji pozarządowych w rozwiązywaniu problemów społecznych*, *Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie*, 2(4): 172–196.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. 2003 nr 96, poz. 873).
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz. U. 1989 nr 20, poz. 104).
- Wilk M. (2020), *Działalność organizacji pozarządowych w okresie pandemii koronawirusa*, [w:] K. Marcinkiewicz, P. Nowak, D. Popielec, M. Wilk (red.), *Koronawirus wyzwaniem współczesnego społeczeństwa: media i komunikacja społeczna*, Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wrocław: Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej, s. 185–198.
- Woźniak Z. (2002), *Między rywalizacją a partnerstwem. Bariery współpracy władz publicznych z organizacjami pozarządowymi*, [w:] P. Gliński, B. Lewenstein, A. Siciński (red.), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 99–120.
- Załuska M. (1998), *Prawne i organizacyjne ramy działania organizacji pozarządowych*, [w:] M. Załuska, J. Boczoń (red.), *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim*, Katowice: Biblioteka Pracownika Socjalnego, s. 35–43.